

Ks. GRZEGORZ SZAMOCKI
GDAŃSK

„PALEC TO BOŻY” (WJ 8,15ab). DLACZEGO PALEC A NIE RĘKA?

Wprowadzenie

Księga Wyjścia (7,14-12,33) mówi o dziesięciu plagach, jakie Bóg zesłał na Egipt, aby zmusić faraona do wypuszczenia Izraelitów. Pod względem struktury literackiej opis plag dzieli się na trzy sekcje, z których każda obejmuje trzy plagi. Dziesiąta plaga jest punktem kulminacyjnym wszystkich¹. Po pojawieniu się dwóch pierwszych plag mowa jest o czarownikach egipskich, którzy dzięki swej tajemnej wiedzy uczynili to samo, co zrobił Bóg JHWH (7,22; 8,3). Przy trzeciej pladze, polegającej na tym, iż „komary pokryły ziemię i bydło, cały proch ziemi w kraju egipskim zamienił się w komary” (8,13b), czarownicy nie potrafili uczynić tego

---

¹ Seria plag przedstawia się więc następująco:

1. krew
2. żaby
3. komary
4. muchy
5. zaraza
6. wrzody
7. grad
8. szarańcza
9. ciemność i pryszcze
10. śmierć pierworodnych

Podział na trzy tryplety sugerowany jest przez podobieństwa w ich budowie. W opisie pierwszej plagi każdego trypletu Mojżesz ma się udać do faraona, gdy ten będzie nad brzegiem Nilu, aby go ostrzec (7,15; 8,16; 9,13). W przypadku drugiej plagi Bóg posyła Mojżesza do pałacu faraona z ostrzeżeniem (7,26; 9,1; 10,1). Przy trzeciej pladze Bóg nakazuje Mojżeszowi i Aaronowi, aby ją zesłali bez ostrzeżenia (8,12; 9,8; 10,21). Opisy pierwszych plag podają ponadto motyw charakterystyczny dla każdego trypletu, którym jest doprowadzenie faraona do poznania (פִּתּוּחַ), że: 1. Bóg posyłający Mojżesza to JHWH (7,17); 2. JHWH jest obecny w Egipcie (8,18); 3. JHWH nie ma sobie równego na całej ziemi (9,14). Por. R. J. Clifford, *Księga Wyjścia*, w: *Katolicki Komentarz Biblijny*, ed. R.E. Brown – J.A. Fitzmyer – R.E. Murphy (wyd. polskie: W. Chrostowski), Warszawa 2001, s. 78.

samego (8,14). Wtedy udali się do faraona i powiedzieli: „Palec to Boży” (אֲצַבֵּעַ אֱלֹהִים הוּא) (8,15).

Wypowiedź egipskich czarowników interpretuje się na kilka sposobów. B. Couroyer² stwierdził, że słowo „palec” w zwrocie z Wj 8,15 użyto w kontraście do terminu „ręka”. Couroyer odróżnia teksty mówiące o „palcach” Boga od tych, które mówią o „palcu” Boga. Jego zdaniem w tekstach biblijnych nie ma paraleli palec // ręka, ale jest pewna paralela palce // ręka. Palce i ręka wykonują niekiedy podobne prace, przy czym w przypadku palców chodzi o pracę bardziej szczegółową, precyzyjną³. Według Couroyer’a fraza wypowiedziana przez czarodziejów może mieć pochodzenie egipskie. Odwołując się do niektórych tekstów egipskich, stwierdza on, że słowo אֲצַבֵּעַ („palec”) w Wj 8,15 odnosi się nie do wielkiego dzieła Boga (plagi), lecz do laski Aarona, która była narzędziem wykonania tego dzieła, zaś אֱלֹהִים nie do Boga JHWH, lecz do jakiegoś bóstwa w ogólności albo jednego bóstwa konkretnego⁴. Inni egzegeci traktują wyrażenie „palec Boży” jako *synekdochę*⁵ odnoszącą się do ręki Boga⁶, albo też widzą w nim wskazanie na obecność Boga, Jego stwórczą moc i włączanie się w sprawę ludzką⁷.

W kontekście przedstawionych wyżej sposobów interpretowania zwrotu „palec to Boży” w Wj 8,15 i w celu podjęcia kolejnej próby jego wyjaśnienia, wydaje się konieczne sprecyzowanie najpierw znaczeń starotestamentalnych określeń „ręka Boża”, „palec” i „palec Boży”.

1. „Ręka Boża” w Starym Testamencie

Stary Testament mówi w sposób antropomorficzny o ręce Boga ponad 200 razy⁸. Ręka (יָד) Boga oznacza przede wszystkim

² Le «doigt de Dieu» (Exode VIII,15), „Revue Biblique”, 63 (1956), s. 481-495.

³ Por. tamże, s. 484-485.

⁴ Por. tamże, s. 486-494.

⁵ *Synekdocha* jest figurą stylistyczną polegającą na użyciu nazwy części jakiejś całości dla oznaczenia tej całości i odwrotnie.

⁶ Np. S. Łach, *Księga Wyjścia* (PST 1,2), Poznań 1964, s. 130; B.S. Childs, *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*, Louisville 1974, s. 156.

⁷ Np. G.A. Klingbeil, *The Finger of God in the Old Testament*, ZAW, 112 (2000), s. 409-415.

⁸ Chodzi o wyrażenia יָד אֱלֹהִים albo יָד יְהוָה albo יָה z sufiksem lub w zastosowaniu absolutnym.

nieprzewycięzoną moc Boga i Jego wszechmoc⁹. Jako taka manifestuje się w stworzeniu (Iz 45,12; 48,13; 66,2; Ps 8,7), w podtrzymywaniu świata w istnieniu (Hi 12,9-10), w okazywaniu człowiekowi dobroci (2Sm 24,14; 1Krn 21,13; Ezd 7,9) i pomocy (1Krl 18,46; Iz 51,16; Ps 119,173), w kierowaniu nim (Prz 21,1), w czuwaniu nad nim i obdarzaniu go zbawieniem (Iz 25,9-10; 59,1; por. Iz 41,20). Wiele razy ręka Boża jawi się jako obraz Bożej mocy w wymierzaniu kary (Ps 21,9; 32,4; 39,11; Iz 40,2), w tym szczególnie także w akcie wyzwolenia Izraela z Egiptu (בִּיד חֲזָקָה: Wj 6,1; 13,9; Pwt 6,21; 9,26; Da 9,15).

W Starym Testamencie są również teksty mówiące o ręce Bożej, która spoczęła na prorokach. W tych wypowiedziach chodzi z jednej strony o fakt otrzymania Bożego orędzia (Ez 1,3; 3,22; 33,22), z drugiej strony zaś o swego rodzaju prorockie uniesienie (Ez 3,14; 37,1; 40,1). Ręka Boża uzdalnia, wspomaga, a niekiedy nawet zmusza proroków do wypełniania ich misji (1Krl 18,46; 2Krl 3,15; Iz 8,11; Jr 15,17).

Z ręki Bożej pochodzi także pismo, przez które Dawid został pouczony odnośnie planów budowy świątyni (1Krn 28,19) oraz rozkaz dotyczący sposobu oczyszczenia świątyni (2Krn 29,25). W jednym i drugim przypadku nie chodzi jednak o bezpośredni wpływ ręki Boga. W 1Krn 28,19 mamy aluzję do objawień się JHWH Mojżeszowi (por. Wj 25-27)¹⁰, natomiast w 2Krn 29,25b chodzi o pośrednictwo proroków.

Wszystkie starotestamentalne zastosowania wyrażenia „ręka Boża” sugerują wniosek, iż autorzy biblijni posłużyli się nim przy wskazywaniu i charakteryzowaniu czynności Boga raczej ogólnych, większych i mało precyzyjnych, niedrobiazgowych. Słowo ręka pojawia się tam, gdzie chodzi o działalność Boga typową, charakterystyczną dla większej liczby przypadków, a nie tylko odnoszącą się do jednej specyficznej sytuacji (np. stwarzanie świata, okazywanie pomocy, karanie, towarzyszenie prorokom, podanie przepisów dotyczących różnych sytuacji – nie tylko jednej i konkretnej)¹¹.

⁹ Zob. A.S. van der Woude, „יָד, jād Hand”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, I, ed. E. Jenni – C. Westermann, Gütersloh⁵1994, s. 672-674.

¹⁰ Por. S. Stańczyk, *I Księga Kronik*, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Biblia Poznańska I), Poznań³1991, s. 746.

¹¹ Podobne spostrzeżenie wyraził już B. Couroyer. Zob. *Le «doigt de Dieu»*, art. cyt., s. 485.

2. „Palec” w Starym Testamencie

Termin אצבע, oznaczający „palec”, występuje 31 razy w tekście hebrajskim Starego Testamentu i 3 razy w aramejskiej części Księgi Daniela. Poza Jr 52,21, gdzie „palce” są jednostką miary, w 29 miejscach chodzi o אצבע (palec/palce) człowieka, a tylko 4 razy o אצבע Boga.

2.1. Palec ludzki

Teksty mówiące o palcu/palcach ludzkich można podzielić na te, w których אצבע użyto w liczbie pojedynczej (16 razy) i te w liczbie mnogiej (13 razy, razem z tekstami aramejskimi).

W liczbie pojedynczej אצבע odnosi się prawie zawsze do palca, który jest narzędziem rytualnej czynności pomazania albo pokropienia krwią lub oliwą jakiegoś przedmiotu (np. Wj 29,12; Kpł 14,16; Lb 19,4). We wszystkich tych tekstach czynność wykonana przez palec ma charakter symboliczny. Na przykład w Kpł 4,6 umoczenie palca we krwi ofiary i pokropienie nią przed zasłoną miejsca świętego świątyni może oznaczać poświęcenie krwi poprzez przedstawienie jej Bogu¹². Namaszczenie krwią rogów ołtarza (Wj 29,12; Kpł 4,25.30) wskazywało na wiarę, iż wszystko podporządkowane jest woli Bożej i było jednym z rytów prześlągania Boga¹³. Tekst Kpł 16,19 wyraźnie stwierdza, że pokropienie krwią za pomocą palca ołtarza, na którym składana jest ofiara prześlągalna za grzechy, oznacza oczyszczenie go i oddzielenie (וקרשו) od nieczystości Izraelitów. W odmiennym znaczeniu termin אצבע („palec”, ale nie Boga) został użyty w Iz 58,9, gdzie „wskazywanie palcem” jest gestem ponizania, wyszydzania lub oskarżania drugiego człowieka¹⁴.

Zastosowanie אצבע w liczbie mnogiej, czyli אצבעות (palce) jest bardziej urozmaicone. Trzy razy chodzi o palce, które są podmiotem jakiejś konkretnej i względnie precyzyjnej czynności. W Iz 2,8 i 17,8 mowa jest o wytworzonych przez palce Izraelitów (אשר עשו אצבעותיו) przedmiotach kultu pogańskiego, takich jak aszery i stele słoneczne. W Dn 5,5 chodzi o palce

¹² Tak uważa np. Th.C. Vriezen, *The Term „Hizza”: Lustration and Consecration*, „Oudtestamentische Studiën”, 7 (1950), s. 231-233.

¹³ Por. S. Łach, *Księga Kapłańska*, w: PST II,1, Poznań 1970, s. 137.

¹⁴ Zob. C. Westermann, *Das Buch Jesaja. Kapitel 40-66*, (ATD 19), Göttingen⁵ 1986, s. 270; A. Spreafico, *La voce di Dio. Per capire i Profeti*, Bologna 1998, s. 83.

ludzkiej ręki, które pisały (אצבען די יד־אנש וכתבן) na wapnie ściany pałacu królewskiego. Do tej grupy można też zaliczyć tekst Ps 144,1 mówiący o zaprawianiu palców do wojny. W innych tekstach palce są przedmiotem opisu (Iz 59,3: palce splamione krwią; Pnp 5,5: mirra kapie z palców; Dn 2,41.42: palce posągu ze snu Nabuchodonozora są częściowo z gliny i częściowo z żelaza) i jako takie również elementem charakterystyki (2Sm 21,20; 1Krn 20,6: człowiek miał 24 palce).

Ze względu na zrozumienie wypowiedzi z Wj 8,15, interesujący wydaje się być tekst z Prz 6,13, który mówi o palcach ze względu na ich funkcję wskazującą, pouczającą (nikczemnik „palcami swymi wskazuje” [מרה אצבעתי]). Czasownik ירה w *hifil* oznacza nie tylko „wskazywać”, ale i „pouczać”, „uczyć”. Również w Księdze Przysłów termin „palce” otrzymuje znaczenie przenośne. Mianowicie w 7,1-5 mędrzec zwraca się do ucznia (syna), żeby ten zachowywał przykazania i przywiązał je sobie do palców (7,3a), to znaczy, aby te przykazania rządziły wszystkimi jego czynami i aby każdy jego czyn nosił na sobie piętno mądrości¹⁵.

2.2. Palec Boży

Oprócz Wj 8,15 z określeniem אצבע אלהים (w liczbie pojedynczej) spotykamy się jeszcze dwa razy (Wj 31,18 i Pwt 9,10). W obydwu tekstach chodzi o „napisane palcem Bożym” (כתבים באצבע אלהים)¹⁶ dwie kamienne tablice, stanowiące dokument przymierza, a dane przez JHWH Mojżeszowi. W interpretacji tych tekstów podkreśla się, że wyraźne odniesienie do „palca Bożego”, a nie do „ręki Bożej”, mimo iż to drugie określenie było bardziej znane, wskazuje na czynność wyjątkową i akcentuje ważność Bożego prawa dla całego przymierza¹⁷.

W celu pełniejszego zrozumienia wyrażenia „palec Boży” w obydwu wspomnianych tekstach (Wj 31,18 i Pwt 9,10), należy zwrócić uwagę na ich miejsce w kontekście. Dlaczego właśnie w tym miejscu a nie innym autor/redaktor umieścił wzmiankę o dwóch tablicach napisanych palcem

¹⁵ Zob. J. Drozd, *Księga Przysłów*, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Biblia Poznańska II), Poznań³1992, s. 345.

¹⁶ W Wj 31,18 nazwane są „tablicami świadectwa” (לחת העדות), a w Pwt 9,9 „tablicami przymierza” (לוחת הברית).

¹⁷ Por. M. Weinfeld, *Deuteronomy 1-11. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible, 5), Garden City, NY 1991, s. 408; G.A. Klingbeil, *The Finger of God*, s. 410.

Bożym? Księga Wyjścia opisuje wydarzenia związane z zawarciem przymierza na Synaju i o Mojżeszu mówi w trzeciej osobie („on”). Inaczej jest w Księdze Powtórzonego Prawa. Tam Mojżesz sam mówi o sobie i o tym, czego doświadczył („ja”). W jednym i drugim tekście jednak, bezpośrednio po wzmiance o tablicach napisanych palcem Bożym, następuje wspomnienie epizodu ze złotym cielcem (Wj 32,1-33,6; Pwt 9,11-21).

Księga Wyjścia już w 24,12 mówi o Bożym zamiarze dania Izraelitom kamiennych tablic (להח האבן), Prawa i przykazań, napisanych dla ich pouczenia (להורחם). Sekcja 25,1-31,17 obejmuje natomiast pouczenie Boga skierowane do Mojżesza w sprawie organizacji kultu. Wj 31,18 podejmuje wątek z 24,12¹⁸. Przekazanie Prawa zapisanego palcem Bożym na dwóch tablicach było teraz konieczne ze względu na następujący opis złamania tego Prawa poprzez kult złotego cielca i sprowokowanego w ten sposób potłuczenia przez Mojżesza tablic, czyli zniszczenia dokumentu przymierza (Wj 32,19; Pwt 9,17).

Kult cielca był wykroczeniem przeciwko zawartemu przymierz. Obydwa teksty mówią o tym grzechu Izraelitów jako o zejściu z drogi (הדרך), którą im wyznaczył i nakazał (צוה) JHWH (Wj 32,8; Pwt 9,12.16). Informacja, że owe tablice zapisane są palcem Bożym właśnie w takim kontekście, wydaje się podkreślać wskazujący i pouczający aspekt zamieszczonej na nich treści, czyli Prawa. Palec Boży jest zatem włączony w tę funkcję wskazującą i pouczającą. Jest narzędziem w Bożym pouczeniu o drodze (דרך), którą pouczeni mają kroczyć, to znaczy o woli Bożej, którą mają pełnić¹⁹. Wzmianka o piszącym palcu uwydatnia bezpośrednio zaangażowanie się Boga w życie tych, których umiłował (np. Pwt 4,37; 7,9; 10,15), a tym samym wagę wykroczenia. Uczynienie cielca ze złota i mówienie: „Izraelu, oto twój Bóg, który cię wyprowadził z ziemi egipskiej” (Wj 32,4b.8bβ) było wypaczaniem koncepcji prawdziwego Boga, przedstawianiem Go i charakteryzowaniem w sposób nieadekwatny przez coś, co w istocie nie jest bóstwem, co zniekształca obraz JHWH, jaki Izraelici powinni mieć w sercu (por. pierwsze i drugie przykazanie Dekalogu: Wj 20,3-5; Pwt 5,7-10).

¹⁸ Na ten fakt zwrócił uwagę również J. Scharbert (*Exodus* [NEB 24], Würzburg 1989, s. 120).

¹⁹ Por. słowa Mojżesza z Wj 33,13 w Biblii hebrajskiej i w przekładzie Septuaginty (BH: הודעני נא אהדרכך [„daj mi poznać twoją drogę”]; LXX: ἐμφάνισόν μου σεαυτόν [„objaw mi siebie”]).

O „palcach” (w liczbie mnogiej) Boga mówi Ps 8. Według tekstu wiersza 4 dziełem palców JHWH jest niebo wraz z księżycem i gwiazdami. Wyrażenie „twoje palce” (אֶצְבָּעֶיךָ) jest użyte tutaj w wyraźnym kontraście do znajdującego się w Ps 8,7 określenia „twoje ręce” (יָדֶיךָ). W drugim przypadku mowa jest tylko o dziełach (מַעֲשֵׂים) rąk JHWH, bez ich wyszczególniania. Ręce są narzędziem stworzenia w ogólności.

Poprzez mówienie o palcach, jako narzędziach Bożego stwarzania, psalmista zwraca uwagę na wspaniałość i potęgę Boga, który z tak wielką łatwością, bez trudu (swoimi palcami) uczynił ogromne sklepienie niebieskie, udzielając mu równocześnie mocy porządkującej, oraz wyznaczył miejsce i zadania księżycowi i gwiazdom. W tym wszystkim Bóg przewyższa człowieka (por. Ps 8,4-5)²⁰.

Dla ludów staroorientalnych ciała świetlne, a więc także wspomniane w Ps 8,4 księżyc i gwiazdy, były istotami boskimi, które przemieszczały się tajemniczo po swoich torach i wpływały na losy ludzi. W kontekście kapłańskiego opisu stworzenia ciał niebieskich w Rdz 1,14-18 słowa o palcach Boga, którymi On te ciała utwierdza (Ps 8,4b), można odczytywać jako mocniejsze jeszcze uwypuklenie faktu, że te ciała nie są bóstwami. Bogiem jest ich Stwórca²¹. On ma władzę nad nimi. Wyznacza im miejsce i zadania nie w rezultacie niebezpiecznej walki z nimi, lecz samym poruszaniem palców.

Wyrażenie „palec Boży”, inaczej niż stosowane częściej określenie „ręka Boża”, używane jest przez autorów tekstów starotestamentalnych przy wzmiankowaniu czynności konkretnych, szczegółowych i precyzyjnych. Przede wszystkim jednak uwidacznia się jego występowanie w kontekście wskazywania i pouczania, i to zwłaszcza w odniesieniu do postępowania w życiu. Bóg, sprawiający coś palcem/palcami jest tym, który angażuje się bezpośrednio w podjęte dzieło i równocześnie manifestuje swoje bóstwo.

---

²⁰ Por. G. Ravasi, *Il libro dei salmi. Commento e attualizzazione, I (1-50)*, Bologna⁷1997, s. 196; E. Zenger, *Die Nacht wird leuchten wie der Tag. Psalmenauslegungen*, Freiburg 1997, s. 205-206.

²¹ Na temat demitologizującego aspektu w Rdz 1,14-18 zob. np. J. Scharbert, *Genesis 1-11 (NEB 5)*, Würzburg³1990, s. 42-43; J.J. Scullion, *Genesis. A Commentary for Students, Teachers, and Preachers*, Collegewille, Minnesota 1992, s. 19; C. Westermann, *Genesis. Kapitel 1-3 (BK 1/1)*, Neukirchen⁴1999, s. 176-179.

3. Palec Boży w Wj 8,15ab

Wypowiedź egipskich czarowników „palec to Boży” jest włączona w opis dziesięciu plag, który stanowi część dłuższej sekcji narracyjnej na temat wyzwolenia Izraelitów z Egiptu (Wj 1,1-14,31). O swoim planie wybawienia Izraela JHWH informuje Mojżesza w momencie jego powołania (Wj 3,7-8: „Pan mówił: Dostyc napatrzyłem się na udękę ludu mego w Egipcie i nasłuchałem się narzekań jego na ciemieżców, znam więc jego uciemieżenie. ⁸Zstąpiłem, aby go wyrwać z ręki Egiptu i wyprowadzić z tej ziemi do ziemi żyznej i przestronnej, do ziemi, która opływa w mleko i miód [...]”; por. 6,6-7). Wj 3,8a wyraża swego rodzaju program narracyjny. Mojżesz, główny bohater, otrzymuje misję wypełnienia programu. Na drodze realizacji tego zadania pojawia się jednak poważna przeszkoda – faraon, a właściwie jego nieznanomość JHWH (לא ידע – Wj 5,2b) i zatwardziałe serce (לם קשה – Wj 7,3a). Ta przeszkoda będzie przewyżczana przez znaki i cuda (אהות ומופתים) dokonywane w Egipcie przez JHWH (Wj 7,3b). Bóg, zapowiadając owe znaki i cuda, charakteryzuje je jako położenie (נחן) Jego ręki na Egipcie (Wj 7,4a) i wyciągnięcie (נמה) ręki nad Egiptem (Wj 7,5aβ). W wyniku takiego działania Boga – jak On sam zapowiada – nie tylko faraon, ale wszyscy Egipcjanie poznają (ידעו מצריים), że On jest JHWH (Wj 7,5aα). Słowo „ręka” służy tu do wskazania nie na jakieś szczegółowe działanie Boga, na jakiś konkretny czyn, lecz ogólnie na pełne mocy działanie Boga, które ma zaowocować wyzwoleniem Izraelitów.

Pierwszy cud (מופת), zamiana laski Aarona w węża, nie przekonuje faraona, ponieważ to samo potrafią uczynić egipscy czarownicy (Wj 7,8-13). Wtedy rozpoczyna się seria dziesięciu plag (נקה, נגפה). Trzy tryplety plag, które stanowią trzy stopnie przekonywania faraona, i plaga dziesiąta, decydująca (3x3+1)²². Celem plag jest doprowadzenie do uznania przez faraona, że posyłającym Mojżesza i Aarona jest Bóg JHWH, który działa Egipcie i nie ma sobie równego (Wj 7,2; 8,18; 9,14).

Dwie pierwsze plagi (krew i żaby) nie zmieniają prawie nic w świadomości faraona między innymi dlatego, że egipscy czarownicy czynią to samo (ויעשרכן ההמטי מצריים – Wj 7,22; por. 8,3). Hebrajskie słowo המטי Biblia Tysiąclecia tłumaczy jako „czarownicy” tylko w opisie plag (6x). W pozostałych pięciu miejscach jest przekładane przez „wroźbici”

²² Zob. w niniejszym artykule przypis 1.

(Rdz 41,8.24) lub „wykładcze snów” (Dn 1,20; 2,2). Termin הרטם (w liczbie pojedynczej, nieobecnej w Biblii hebrajskiej), w którym niektórzy widzą zapożyczenie z języka egipskiego, a konkretnie od słowa *hry-tp* oznaczającego „głównego kapłana lektora”, odnoszony jest do kapłana wróżbity, astrologa, czarodzieja czy czarownika, do kogoś, kto posiada jakąś tajemną wiedzę²³. W przypadku pierwszej i drugiej plagi tekst mówi, że czarownicy czynią to samo dzięki swej tajemnej wiedzy. Nic nie zdradza jednak, o jaką wiedzę chodzi. Można przypuszczać, że owi czarownicy byli postrzegani, tak przez lud egipski jak i przez faraona, jako ludzie obdarzeni szczególną mocą przez bóstwa i reprezentanci jakiegoś bóstwa lub bóstw. Podobnie jak Mojżesz i Aaron byli obdarzeni mocą przez ich „bóstwo” i byli jego reprezentantami. W opisie dwóch pierwszych plag czarownicy jawią się jako godni oponenti Mojżesza i Aarona, ponieważ czynią to samo (לא יעשו-כן)²⁴. Jednak ich cudowne działanie powtarza tylko, kopiuje to, co uczynił Mojżesz i Aaron. Rezultatem ich działania nie jest zlikwidowanie nieprzyjemnych skutków pierwszej i drugiej plagi, lecz ich zdwojenie, a więc pogorszenie sytuacji faraona i jego ludu. Mimo to w przypadku dwóch pierwszych plag nie można mówić o wyjątkowości tego, co zrobił Mojżesz i Aaron. Dopiero trzeciej plagi (komary) czarownicy nie mogą (לא יכלו) skopiować. Tym razem ich siły, ich tajemna wiedza nie wystarczają. Wtedy właśnie mówią do faraona: „Palec to Boży” (אצבע אלהים הוא).

Zdanie הוא אצבע אלהים jest zdaniem nominalnym prostym²⁵. Podmiotem jest הוא, czyli zaimek osobowy trzeciej osoby liczby pojedynczej, a orzeczeniem אצבע אלהים (palec Boży). Czasownik „być” w roli kopuli jest domyślny. Zdaniem B. Couroyer’a tekst stwierdza tożsamość הוא i אלהים אצבע, czyli to, co zastępuje lub na co wskazuje zaimek הוא jest אצבע אלהים (palcem Bożym). Sam zaimek הוא odnosi się do laski Aarona (מטה-אהרן)²⁶.

²³ Zob. F. Brown – S. R. Driver – C. A. Briggs, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon with appendix containing the Biblical Aramaic*, Peabody 1997, s. 355; L. Koehler – W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, I. Leiden³1995, s. 339.

²⁴ Por. J. I. Durham, *Exodus* (WBC 3), Waco 1987, s. 98-99.108-110.

²⁵ Na temat rodzajów, budowy i funkcji hebrajskich zdań nominalnych zob. np. W. J. Tyloch, *Gramatyka języka hebrajskiego*, Warszawa 1985, s. 236-242; W. Gesenius – E. Kautzsch, *Hebräische Grammatik*, Darmstadt 1991, s. 472-476 (§141); P. Joüon – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, Roma 1996, s. 564-577 (§154).

²⁶ Zob. *Le «doigt de Dieu»*, art. cyt., s. 481-495.

Argumenty, jakie Couroyer przytacza na poparcie swojej tezy, wydają się jednak nieco wymuszone i mało przekonujące. Na przykład, według niego normalny szyk w hebrajskim zdaniu nominalnym to: podmiot-orzeczenie, chyba że chodziłoby o uwypuklenie orzeczenia, wówczas stoi ono na pierwszym miejscu, jak w **אֲצַבֵּעַ אֱלֹהִים הוּא**. Szyk orzeczenie-podmiot jest natomiast normalny w języku egipskim, w zdaniach z zaimkiem wskazującym *pw*, który w tego rodzaju konstrukcjach przyjmuje funkcję zaimka osobowego w trzeciej osobie²⁷. Właśnie dostrzeżenie w wypowiedzi czarowników z Wj 8,15 korzeni egipskich skłoniło Couroyer'a do odnoszenia jej do laski Aarona.

Stawianie orzeczenia przed podmiotem, czyli tym samym położenie nacisku na orzeczenie, jest jednak w języku hebrajskim normalnym porządkiem w nominalnych zdaniach klasyfikujących, które odpowiadają na pytanie: Jaki jest podmiot? Do czego jest podobny? Do jakiej grupy można go zaliczyć? (What is the subject like?), w odróżnieniu od zdań identyfikujących, w których podmiot stoi przed orzeczeniem i które odpowiadają na pytanie: Kim / Czym jest podmiot? (Who / What is the subject?). Podstawowym kryterium w odróżnianiu zdań identyfikujących od klasyfikujących jest określenie (determinacja) orzeczenia, na przykład za pomocą rodzajnika lub przyrostka zaimkowego w przypadku zdań identyfikujących (podmiot pokrywa się całkowicie z orzeczeniem) lub jego brak w zdaniach klasyfikujących (podmiot pokrywa się częściowo z orzeczeniem)²⁸. Pod względem gramatycznym wypowiedź czarowników egipskich z Wj 8,15 należy więc, zgodnie z powyższym, traktować jako zdanie nominalne klasyfikujące, a nie, jak zasugerował Couroyer, jako identyfikujące.

Ponadto, zaimek osobowy **הוא**, którego spółgłoskowa pisownia wskazywałaby na trzecią osobę liczby pojedynczej rodzaju męskiego, w tekście masoreckim traktowany jest jako zaimek rodzaju żeńskiego, otrzymując jego samogłoskę (**היא**), a zatem należy go wymawiać *hī*², a nie

²⁷ Tamże, s. 489.

²⁸ Zdań nominalnych klasyfikujących mamy w Biblii hebrajskiej sporo, na przykład: **אָתֶם מְרַגְלִים אַתֶּם** – „Wy jesteście szpiegami” (Rdz 42,9); **נֹר אַרְיֵה יְהוּדָה** – „Judo, młody lwie” (Rdz 49,9); **מִעֲנָה אֱלֹהֵי קָדֶם** – „Ucieczką (schronieniem) jest Bóg odwieczny” (Pwt 33,27); Zob. też P. Joüon – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, s. 566 (§ 154ea); B.K. Waltke – M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Indiana 1990, s. 132-135 (§ 8.4.2);

*hû*⁷ (tzw. *qere perpetuum*)²⁹. Couroyer, transliterując zdanie czarowników pisze *hi*⁷, ale odnosi ten zaimek do słowa משה (laska), które jest rodzaju męskiego.

W Biblii hebrajskiej zaimek osobowy trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju męskiego lub żeńskiego niejednokrotnie służy za – niewyróżniany w języku hebrajskim – rodzaj nijaki. Jako taki odnosi się najczęściej do jakiegoś konkretnego, ale niejasnego i niezrozumiałego działania (zwłaszcza związanego w jakiś sposób z Bogiem) lub okoliczności o tych samych cechach³⁰. Na przykład w Sdz 14,4, po tym jak Samson prosi rodziców, aby wzięli mu za żonę jedną z kobiet filistyńskich, a ci okazują zdziwienie, że ich syn chce żonę spośród obcego i nieobrzezanego narodu, narrator informuje, iż rodzice jego „nie wiedzieli, że to pochodziło od Pana” (לא ידעו כי מיוחד הוא). Zaimek היא („to”) odnosi się do faktu konkretnego (Samson chce za żonę Filistynkę), ale wyraźnie nie nazwanego i niezrozumiałego i być może dlatego właśnie odnoszonego do Boga. Podobny przykład znajdujemy w Joz 10,13 (הלא היא כחובה על-ספה הישר – „Czyż nie jest to napisane w Księdze Sprawiedliwego?”), gdzie zaimek היא odnosi się do zjawiska zatrzymania się słońca nad Gibeonem, które pozwoliło Izraelowi zwyciężyć wrogów. Również tutaj chodzi więc o zjawisko czy fakt konkretny, dla ludzi jednak trudny do wyjaśnienia, i przypisywany Bogu (zob. Joz 10,14).

Znaczenie *neutrum* (rodzaju nijakiego) zaimek הוא ma najprawdopodobniej również w stwierdzeniu czarowników z Wj 8,15. Chodzi o odniesienie do zdarzenia konkretnego, mianowicie dokuczliwej plagi komarów, jednak trudnego do wyjaśnienia. Czarownicy, wobec niemocy

²⁹ Zasadniczo *qere* jest umieszczane na marginesie, a jedynie gdy dane słowo z różnicą między *ketib* i *qere* występuje bardzo często, jak to ma miejsce w przypadku zaimka הוא (w Pięcioksięgu prawie zawsze – z wyjątkiem 11 miejsc), samogłoski *qere* znajdują się w samym tekście. Pisownia הוא zamiast היא wiąże się najprawdopodobniej z pewną osobliwością gramatyczną w jednej z młodszych recenzji Pięcioksięgu poprawianą później przez masoretów. Więcej na ten temat zob. W. Gesenius – E. Kautzsch, *Hebräische Grammatik*, s. 112-113 (§ 32l); P. Joüon – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, s. 122 (§ 39c).

³⁰ Zob. W. Gesenius – E. Kautzsch, *Hebräische Grammatik*, s. 411 (§ 122q); P. Joüon – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, II, s. 558 (§ 152b); B. K. Waltke – M. O’Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, s. 301 (§ 16.3.5c).

zduplikowania czynu Mojżesza i Aarona, wyznają, iż nie chodzi już tylko o jakiś nadzwyczajny akt spełniony mocą Boga posyłającego mężów izraelskich. Za taki akt oni uważali zamianę laski Aarona w węża i dwie poprzednie plagi. Wszystko byli w stanie powtórzyć dzięki swojej „tajemnej wiedzy”. Wydaje się, że tym razem, ich zdaniem, sytuacja wskazuje już na obecność i bezpośrednio zaangażowanie się bóstwa; i stąd słowo „palec”. Wypowiedziane przez nich zdanie, jak już stwierdziliśmy, nie jest jednak zdaniem identyfikującym, lecz kwalifikującym. Wyraża zatem przekonanie, że to, co się stało wskutek działania Mojżesza i Aarona „jest (dla czarowników) jak palec boży”. Innymi słowy, należy do przejawów czynności jednego z palców jakiegoś boga. Na poziomie narracji o wyzwoleniu i plagach (Wj 1,1-14,31) działanie palca boga stwierdzone przez czarowników jest jednym z elementów wyciągnięcia i położenia na Egipt ręki JHWH (por. Wj 7,4-5). W przypadku palca nie chodzi jednak o całościowe działanie zmierzające do przekonania faraona (położenie i wyciągnięcie ręki; por. Wj 7,4-5), czyli o wszystkie znaki i cuda, lecz o jedną i konkretną plagę – komary.

Swoją konkluzję czarownicy zgłaszają faraonowi. Słowo „palec” w próbie definicji zaistniałej sytuacji sugeruje, iż według czarowników ma ona charakter wskazujący i pouczający. Czarownicy egipscy nie mówią swemu panu o własnej niemocy, ale informują o wynikających z ich doświadczenia odczuciach: Jakiś bóg działa bezpośrednio i w swym działaniu, jak dotąd, przewyższa wszystkich. Plaga komarów ma być dla faraona wskazówką i niezwykle ważnym pouczeniem. O ile jednak czarownicy przyjmują obecność i działanie niezrównanego w potęgę boga, chociaż nie identyfikują go z JHWH, ponieważ to nie z nimi rozmawiał Mojżesz i Aaron, o tyle faraon nie chce dopuszczać myśli o działaniu jakiegoś boga na rzecz Izraelitów. Dla niego musiałby to być Bóg JHWH. O ile czarownicy poprzez swoje wyznanie czynią krok w realizacji programu narracyjnego (wyzwolenie Izraelitów), o tyle faraon nadal pozostaje przeszkodą, ponieważ jego serce „pozostało uparte i nie usłuchał ich” (אלהם ויאמר ולא שמע – Wj 8,15bα).

Podsumowanie

Rzeczywistością, którą czarownicy egipscy określają jako „palec Boży”, jest sytuacja spowodowana trzecią plagą, a więc sama plaga i niemożność jej zduplikowania przez tychże czarowników. Jest mało prawdopodobne, aby wyrażenie „palec Boży” w Wj 8,15, było *synekdochą*

„ręki Boga”. Działanie palca wchodzi wprawdzie w zakres działania ręki i stąd sytuacja wywołana plagą komarów jest częścią zespołu znaków i cudów, będących wyrazem położenia i wyciągnięcia ręki JHWH nad Egiptem (Wj 7,3-5), jednak w przeciwieństwie do ręki palec jest narzędziem działania względnie szczegółowego, konkretnego i bezpośredniego.

Czarownicy faraona stwierdzają fakt wyjątkowy i niezwykłej wagi: Doświadczona przez nich rzeczywistość nie jest tylko przejawem sprytnego wykorzystania mocy pochodzącej od jakiegoś bóstwa, ale rezultatem bezpośredniego zaangażowania się tego bóstwa. Jakiś bóg zmanifestował konkretnie swoją obecność. Wypowiedź czarowników zwraca także uwagę na wskazujący i pouczający aspekt sytuacji wywołanej plagą, która, określona jako „palec Boży”, powinna doprowadzić faraona do przejścia od „nieznajomości” do „znajomości” JHWH. Pouczenie nie przynosi jednak pozytywnego skutku. Potrzeba zatem jeszcze siedmiu plag – siedmiu lekcji, aby faraon poznał (עִירַ), że JHWH, Bóg Mojżesza, jest obecny w Egipcie i nie ma sobie równego.

Summary

This paper presents an interpretation of the statement of the Egyptian magicians, often neglected in standard commentaries: «This is the finger of God» (Ex 8,15). This comes after the third plague (gnats), and after the magicians' failed attempt to copy it. The expression «finger of God» describes the situation which has come about. «Finger» is used rather than «hand», the latter term denoting general instrumentality, as opposed to detailed and direct activity, especially in reference to God. The term „finger” in the mouth of the magicians indicates that a concrete situation is in view, a situation caused through the direct activity of a god, and that the situation has an instructive function. The instruction is addressed to Pharaoh. He has to understand that Moses is sent by the God YHWH who is present in Egypt, and that there is no one like Him.